

Սփիւռֆահայ դիրքորոշումներ՝ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկզբնաւորութեան (1939-1940 թթ.)

ԶԱԽԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն ետք, ինչպէս եւ այդ թուականէն առաջ, Հայկական Հարցին վրայ ուղղակի ազդեցութիւն ունեցող երկիրներու՝ Թուրքիոյ, Սովետ. Միութեան եւ միջազգային քաղաքական այլ գործօն երկիրներու դիւանագիտական կամ պատերազմական քայլերը, իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենային սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութեանց վրայ:

Պատերազմի սկզբնաւորութենէն (1 Սեպտեմբերի, 1939 թ.) մինչեւ Նացի Գերմանիոյ՝ Սովետ. Միութեան վրայ նախադարձականութիւնը (21 Յունիսի, 1941 թ.), եւ ուրեմն Հայկական Ս. Ս. Հանրապետութեան ալ Համաշխարհային Բ. Պատերազմին մտնելը, Թուրքիոյ, Սովետ. Միութեան, Նացի Գերմանիոյ, Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի դիրքորոշումներէն կ'ազդուէին սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութիւնները: Այդ ժամանակաշրջանին եւրոպական մեծ պետութիւններու դիւանագիտական կեանքի քուլիսներու ետին Կարս եւ Արտահանի հարցը արժմէականութիւն կը ստանար:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն քիչ ետք, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Սարաճօղլու Մոսկուա կը փութար, սովետ դեկալմարներուն մօտ Թուրքիոյ՝ պատերազմի նախօրեակին ձեռք բերած անգլո-թուրք եւ ֆրանքո-թուրք յարաբերութիւնները հաշտեցնելու Թուրքիոյ՝ Սովետ. Միութեան հետ ունեցած բարեկա-

մական քաղաքականութեան¹։ Գերմանիոյ արտաքին դործոց նախարարը՝ Ֆոն Ռիպլենթրոփ անմիջապէս Մոսկուա կը ժամանէր, իսկ թուրք արտաքին նախարարը ձեռնուռնայն կը վերադառնար Անգարա։ Բանի մը ժամ ետք՝ 19 Հոկտ.ի, 1939 թ.ին, Թուրքիա զինակցութիւն մը կը կնքէր Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի հետ։ Դաշնադիր կողմերը կը խոստանային զործնականօրէն օգնել իրարու, եթէ պատերազմի մասնակից դառնային Միջերկրականի շրջանին մէջ, իսկ Թուրքիա կը պարտաւորուէր խորհրդակցելու եւ զրական չէզոքութիւն ցուցաբերելու եւրոպական պատերազմին պատճառով։

Սոյն դաշնադրին ստորագրութեան ճիշդ նախօրեակին, Տոքթ. Փափերնիք, Բրիտանիոյ արտաքին նախարարութեան կը տեղեկացնէ թէ ըստ Անգլիա դոմինիոն ռուս լրագրողներուն, ռուսերը մասնաւոր առանձնաշնորհումներ կու տային հայերու։ Արտաքին նախարարութեան ատենադրութեանց մէջ, որոնք Տոքթ. Փափերնիքի կարծիքներուն կցուած են, կը դառնային հետեւեալ հետաքրքրական ակնարկը. «Որոշ ցուցմունքներ կան թէ ռուսական կառավարութիւնը կ'աշխատի ուղղակի, կամ Սովետական Հայկական Հանրապետութեան միջոցով կարօի եւ Արտահանի վերադարձի պահանջը մը ղնել»²։

Յետ պատերազմեան շրջանին (1947 թ.ի Հոկտեմբերին) Թըրքական «Միլլիէթ» թերթը հրատարակեց ռուսերէն քարտէս մը, որ իրբեւ թէ 1939 թ.ի վերջերը պատրաստուած էր, որ ցոյց կու տար Թուրքիոյ բաժանումը հինգ խորհրդային հանրապետութիւններու։ Ասոնցմէ երկրորդը՝ արեւելեան նահանգները կը պարփակէր, եւ կը կոչուէր «Հայկական Խորհրդային Հանրապետութիւն»։ «Միլլիէթ» կը

1. Թուրքիա՝ Բարիկի մէջ Սովետ. Միութեան հետ 1925 թ.ի Դեկտեմբերի 17-ին կնքած էր Սովետա-Թրքական ոչ-յարձակման եւ չեզոքութեան դաշնագիրը, եւ հակառակ ասոր մտած էր ՍՍՀՄ-ի դէմ ուղղուած խմբաւորումներու մէջ, ինչպէս՝ Պալքանեան Անգանդը (1934 թ.) եւ Սաատապատի Ուխտը (1937 թ.)։ Թուրքիա միշտ փնտռած էր Արեւմտեան մեծ տէրութիւններու բարեկամութիւնը։ 1939 թ.ի Մայիսի 22-ին՝ Անգլո-Թուրք. եւ 1939 թ.ի Յունիսի 23-ին՝ Ֆրանսո-Թուրք փոխադարձ օգնութեան համաձայնութիւնները յայտարարուած էին։ Այս համաձայնութիւններէն ետք է որ Թուրքիա իր սահմաններուն կցեց Ադրբայճանի Սահմանը, տեղւոյն հայերուն արտագաղթին պատճառ հանդիսանալով։

2. Translation of crown-copyright Records in the Public Record Office, London, appear by permission of the controller of H. M. Stationery Office F. O. 371/23755/8998.

պնդէր թէ սոյն ծրագիրը պատրաստուած էր ուսեալ եւ գերման գործակցութեան շրջանին³ :

Արդարեւ՝ 1939 թ.ի Սեպտ.ի 28-ին, Գերմանիա եւ ՍՍՀՄ կը համաձայնէին Լեհաստանի բաժանման շուրջ: ՍՍՀՄ կ'ուզէր 1914 թ.ի իր սահմաններուն վերադառնալ, վերստանալով ուրբան եւ պետութեան բնակչութեամբ հողերը: Միւս կողմէ՝ ՍՍՀՄ կը ցանկար 1919 թ.ին Ռուսիոյ կցուած Պետրապոլիոյ նախապէս իրեն պատկան հողամասին վերադարձութիւնը: 1940 թ.ի Յունիսի 27-ին ՍՍՀՄ վերատիրացաւ Պետրապոլիոյ: 1945 թ.ի Սեպտեմբերին թրքական Գ. բանակի հրամանատար Ջօր. Օրպէյ Անգարայի բրիտանական զինուորական կցորդին կը յայտնէր թէ ըստ թրքական աղբիւրներու՝ Պետրապոլիոյ կցումէն Լոք Սովետ. Միութիւնը պիտի գրաւէր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները, եւ թէ ՍՍՀՄ-ի Կովկասի շրջանի սովետ. զօրքերու հրամանատար, մարաշախտ Պուտիլինին վստահած էր զէպի Արեւելեան նահանգները արշաւելու առաքելութիւնը, պայմանով որ առանց արիւնահեղութեան կատարուէր այդ գործը⁴:

Իրաւամբ, Կարս եւ Արտասանի հարցը անաղմուկ հրապարակ բերուեցաւ 1940 թ.ին⁵: Նոյն տարուան Նոյեմբեր ամսուն Մոլոթով Պերլին այցելեց, իրապարձելով Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Ֆոն Ռիպպընթրոփի Մոսկուա կատարած կրկնակ այցելութեան: Նոյեմբերի 16-ին, Հիթլեր զաղտնի խօսակցութիւններ ունեցաւ Մոլոթովի հետ: Կողմերը երկուստեք կարծիք կը ջօշափէին: Ըստ այդ օրերուն զրի առնուած ատենագրութեանց, որոնց ձեւորութեան կ'առարկէ ՍՍՀՄ-ն, Գերմանիա իր անտարբերութիւնը կը յայտնէր Տարտանայի մէջ ռազմախառնակներ ունենալու ուսուական ցանկութեան, ինչպէս նաեւ Կարսի եւ Արտասանի նահանգներուն վերատիրանալու տրամադրութեան: Մոլոթով խոստացած էր Թուրքիոյ վրայ միացեալ ճնշում բանեցնելու թելադրութիւնը սերտել⁶:

Մինչ այս բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային, Ֆելտ Մարշալ Եոսըլ՝ Ռուսիոյ վրայ նացի արշաւանքի «Օսթֆրոն» ծրագիրը կը

3. Գաբրիէլ Լագեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ, Գաիիքէ, 1957, էջ 357:

4. F. O. 371/48751.

5. Բ. Աշխարհամարտի օրերուն իսկ թերթեր կը գրէին բէ սովետական ծրագիրները կը դառնային Պետրապոլիոյ եւ Կարս-Արտասանի շուրջ: «Զարբօն» (օրաթերթ), Պէյրուս, Գ. Տաքի, 17 Ապրիլի, 1940, Իւ 785:

6. Peter de Mendelssohn, **The Nuremberg Documents**, London 1946, pp. 258-259.

մշակէր, որ հետագային կոչուեցաւ «Պարսարոսա դործողութիւն»։ Սովետական Տեղեկատուութեան գրասենեակին կողմէ յետ պատերազմեան շրջանին լոյս տեսած հրատարակութեան մը մէջ պարզուած են սոյն բանակցութիւններու ընթացքին Հիթլերի միտքերը։ Նայել բռնապետը կը նկատէր թէ ՍՍՀՄ-ը «պէտք է սեփականացնէ եւք մը Պարսից ծոցին մէջ, գրաւելով արեւմտեան Պարսկաստանը, եւ այս երկրին մէջ անդլիայցիներու քարիւղի շահարկումները։ Յետոյ՝ ան հրահրէր թէ Գերմանիան կրնար օգնել ՍՍՀՄ-ին, կարգադրելու համար Թուրքիոյ հանդէպ սովետական յաւակնութիւններու հարցը, ի միջի այլոց նաեւ նեղուցներու շուրջ Մոնրոյի համաձայնագրին սըրբազրումը։ Առանց երբեք նկատի ունենալու Պարսկաստանի շահերը, [Հիթլեր] խնամքով կը պաշտպանէր Թուրքիոյ շահերը, Թուրքիան բացառապէս նկատելով իր ներկայ դաշնակիցը, կամ՝ ամէն պարագայի, ապագայ դաշնակիցը»։ Հուսկ՝ Սովետական Կառավարութիւնը կ'եզրակացնէ թէ Թուրքիա «սերտօրէն կ'ապուած է Հիթլերական Գերմանիոյ, կամ մտադրութիւն ունի անոր կ'ապուելու»⁷։

Սովետական այս պաշտօնական տեսակէտին գլխաւոր կարգ մը արեւմտեան պատմագիրներ կը պնդեն թէ Հիթլեր Մոլոթովի ազատ ձեռք տուաւ Թուրքիոյ մէջ, եւ նոյնիսկ թեւադրեց օգնել անոր՝ Թուրքերը միատեղ ճնշումի ենթարկելու դործին մէջ, որմէ Մոլոթով խուսափեցաւ⁸։

Սովետ-գերմանական փոխյարաբերութեանց վերոյիշեալ շրջանի օրերուն էր երբ հայկական դեսնի վրայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռ. Ա. Կուսակցութեան Բարիկի շրջանակի զեկալարները միատեղ նիստեր կը դումարէին, երբ Ֆրանսան արդէն դրեթէ պարտուած էր՝ 29 Փետրուարի, 1940 թուակիր հետեւեալ պաշտօնադրով, որուն տակ անհատական հանդամանքներով եւ ոչ ի վիճակ իրենց պատկան կուսակցութիւններուն, կը ստորագրէին Արշակ Զամալեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Արշակ Զօպանեան, Վահան Մալեգեան, Լեւոն Բաշալեան, Լեւոն Կերտան, Պօղոս Խամբեան եւ ուրիշներ, կը գիմէին Գազիրէ դաշնուղ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւններուն⁹։

«Ներկայ պատերազմի ընթացքին ու մանաւանդ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին ատեն որ պիտի կայանայ պատերազմի աւարտին,

7. Սովետական Տեղեկատուութեան Գրասենեակ, Պատմութեան Զեղծարարները, հրատարակութիւն «Թրուտ» քեքքի, Պէյրութ, 1948, էջ 69։

8. Peter de Mendelssohn, *op. cit.*, p. 259.

9. Է. Բաբազեան, Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր, Գահիրէ, 1960, էջ 61։

անհրաժեշտ է որ արտասահմանի Հայութիւնը ունենայ մարմին մը որ հայ ժողովուրդին զերազոյն շահերը պաշտպանելու եւ անոր բաղձանքները ներկայացնելու եւ անոնց իրագործումը հետապնդելու համար հարկ եղած գիմումները ընէ :

«Այսպիսի մարմին մը — Ազգային Պատուիրակութիւն — կազմուեցաւ տաեկով (1878) Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանին նախաձեռնութեամբ, յետոյ (1912-ին եւ 1915-ին) Ամենայն Հայոց Հայրապետին նախաձեռնութեամբ : Այսօր հանդամանքներն այնպէս են որ այդպիսի մարմին մը նոյն ձեւով հնարաւոր չէ կազմել : Եթէ արտասահմանի հայ զաւուրներուն մէջ հաւաքոյթներ սարքելով եւ ընտրութիւններ կատարելով փորձենք կազմել այդ մարմինը, կրնայ ըլլալ որ յիշման յառաջ դան եւ կապութիւնը, մանաւանդ պատերազմական փրճակի ենթարկուած այն երկիրներուն մէջ ուր կ'ապրին հայ զաւուրները, մեզի համար, բոլորովին անպատշաճ հանգամանք մը ստանայ, փոխանակ յանկացուած արդիւնքին հասնելու :

«Ստորագրեալներս, անհատական հանգամանքով քանի մը հաւաքումներու մէջ այս հարցին վրայ խորհրդակցելէ յետոյ, որոշեցինք զիմել Ռամկավար-Աղատական եւ Հ. Յ. Դաշակեցութեան կուսակցութեանց կեդրոնական վարչութիւններուն եւ հետեւեալ ուղեգիծը թելադրել իրենց :

«1. — Երկու վարչութիւնները, իրարու հետ խորհրդակցելով, նոր կազմուելիք Ազգային պատուիրակութեան անդամակցելու յարմարագոյն անձերու ցուցակ մը պատրաստեն ու նաեւ այդ Պատուիրակութեան կատարելիք դերին հիմնական տարրերուն ծրագրին ուրուագիծ մը շարադրեն :

«2. — Յանկալի է որ, այդ բոլորին վրայ համաձայնելէ յետոյ, երկու վարչութիւնները զիմեն Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան, անոր համամտութիւնն ալ ստանան եւ Հընչակեաններու կողմէ ալ ներկայացուած մէկ կամ երկու անձ կարենան աւելցնել կազմուելիք Պատուիրակութեան մէջ :

«3. — Յետոյ, այդ առաջադրուած մարմինը եւ ուրուագծուած ծրագիրը ենթարկեն հաւանութեանը Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսին, կաթողիկ Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքին եւ Բողոքական Հայոց Ազգապետին, եւ, անոնց ալ համամտութիւնը ստանալէ յետոյ խնդրեն այդ երեք կրօնապետներէն որ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանէն եւ կարեւորագոյն դաշուրներու ազգային առաջնորդարաններէն մէկ մէկ ներկայացուցիչ ուղեն կազմուելիք Պատուիրակութեան համար, եւ այդ Պատուիրակութիւնը պաշտօնապէս անուանեն, անոր կատարելիք գործը ընդհանուր գիծերուն մէջ, որոշեն ու նշանակեն

նաեւ այն քաղաքը որ անոր պաշտօնատեղին պիտի ըլլայ, մինչեւ Խորհրդաժողովին դումարումը»¹⁰ :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան բարիգաբնակ ղեկավարներուն մօտեցումը՝ զազաւարարանութեամբ եւ ազգային կեանքի մէջ իրենց հակադրուած շրջանակներու ղեկավարներուն, հաւանաբար բացատրուի Համաշխարհային Բ. Պատերազմի բռնկումէն ետք Ռուսէն Դարբինեանի դրած հետեւեալ տողերով. «Բացառիկ պատենտութիւններու հորիզոններ պիտի բացուին Հայ ժողովուրդին առջեւ: Հայ ժողովուրդը պէտք է համախմբուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան շուրջ, որուն առաջնորդութեամբ ազատատենչ հայութիւնը պիտի ապահովէ իր ազգային դոյութիւնը եւ լաւագոյն կերպով օգտագործէ ներկայացուած քաղաքական պատենտութիւնները»¹¹ :

Իօթէն Բարադեան իր ինքնակենսագրական յուշերուն մէջ Բարիդէն եկած դիմումին մասին կը գրէ. «Գործը, արտաքինապէս, «անհատական» հանգամանք ունի, բայց կը գիմուի [սփիւռքահայ] երեք յարանոճանութեանց եւ երեք կուսակցութեանց գլուխներուն, ստեղծելու համար «Ազգային Պատուիրակութիւն» մը, որ հայ ժողովուրդին դերագոյն շահերը պաշտպանէ, ներկայ պատերազմի ընթացքին ու խաղաղութեան խորհրդաժողովի ատեն՝ պատերազմի աւարտին»¹² :

Հակառակ Բարիդի մէջ համահայկական մարմին մը ստեղծելու փորձերուն, անջատ ու հակասական դործունէութիւններ տեղի կ'ունենային հայկական կազմակերպութիւններու եւ անհատներու կողմէ: Սփիւռքահայ մամուլին մէջ կը հրատարակուէին երբեմն իրաւ, երբեմն մասնակիօրէն ճիշդ, երբեմն չափազանցուած եւ վաւերականութիւնը չճշդուած լուրեր:

Նման լուր մըն էր «Էսոչիէյթըտ Փրես»ի Ժընեւի թղթակիցին 11 Մարտի, 1940 թուակիր հեռագրալուրը, ըստ որուն, Վրաստանի, Ադրպէյճանի եւ Հայաստանի տարագիր հակա-սովետ «կառավարութիւնները» օր ըստ օրէ վստահ կը դառնային թէ «Մեծն Բրիտանիա եւ Թրանսա հարուածելով Անդրկովկասի քարիւղի եւ մանկանեղի հարուստ աղբիւրները, պիտի «ազատեն» իրենց հայրենիքները»: Հեռագիրը կը նշէր թէ անոնք կը հաւատային թէ պատերազմը պիտի պարտադրէ որ Արեւմտեան դաշնակիցները «քայլ առնեն Ռուսիոյ

10. Նոյնը, էջ 56:

11. Մէջբերում «Պայքար» օրաթերթի, Պոսքըն, 13 Յուլիսի, 1948 թ.ի թիւէ6 (տես՝ Հ. Սիմոնեան, Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում, Երեւան, 1968, էջ 419):

12. Է. Բարադեան, նշ. աշխ., էջ 61:

դէմ» Մերձաւոր Արեւելք դտնուող իրենց 600․000 զինուորներով, դրաւելով «Վրաստանի մանկանեղի հանքերը, Հայաստանի ճարտարարուեստական հարուստ չրջանները եւ Ագրպէյճանի քարիւղի հորերը»: Այս հեռանկարով դադանի ժողով ունեցած են Վրաստանի եւ Ագրպէյճանի վտարանդիներու ներկայացուցիչները: Հեռագրալուրը կ'աւելցնէր թէ «Զօր. Արշակ Թորգոմ Ժընեւէն կը բացակայի «առաքելութեամբ» մը Խտալիա դացած ըլլալով»¹³:

Հայ մամուլին մէջ լուրը վերապահութեամբ հրատարակուեցաւ՝ դոնէ այն ինչ կը վերաբերի Հայոց, քանի որ արտասահմանի մէջ տարադիր հայկական կառավարութիւն չկար: Բարիզի մէջ կը գործէր «Հայկական Պատուիրակութիւնը», գլխաւորութեամբ Ալեքսանդր Խատիսեանի, իսկ Թորգոմ՝ Յունաստանէն Խտալիա մեկնած էր հեռագրալուրէն «մօտ երեք տարի առաջ»¹⁴:

Լուրէն աւելի սակայն, յատկանշական էին հեռագրալուրին՝ հայ մամուլին մէջ տուն տուած խորհրդածութիւնները:

Պոսթընի «Հայրենիք» օրաթերթը ի միջի այլոց կը գրէր «...թէ այս տեղեկութիւնները որքան համապատասխան են իրականութեան, մենք չենք գիտեր: Սակայն, չենք կրնար զօրուոր կասկածներ չունենալ այդ տեղեկութեանց ճշդութեան մասին գէթ այն չափով՝ որ կը վերաբերին Հայաստանի եւ Վրաստանի «փախստական կառավարութեանց»: Չենք խորհիր թէ հայ եւ մասամբ նաեւ վրացի «փախստական կառավարութիւնները» այնքան միամիտ ըլլան, որ իրապէս հաւատան թէ Անդլիա եւ Ֆրանսա Թուրքիոյ հետ միասին եթէ յաջողին իսկ դրաւել Կովկասը, որեւէ քայլ ընեն հակառակ Թուրքիոյ կամքին եւ ազատութիւն պիտի տան հայերուն կամ նոյնիսկ վրացիներուն»: Թերթը ապա կ'աւելցնէր. «Սակայն, այդ չէ կարելորդ վերի տեղեկութեանց մէջ, այլ այն որ, երբ չունինք համազգային կամ համազաղութային պատասխանատու քաղաքական մարմին մը, ոչ միայն «փախստական կառավարութիւնները», այլեւ զօր. Թորգոմի նման անհատներ կրնան չափազանց ծանրակշիռ ու վտանգաւոր քայլեր առնել՝ առանց որեւէ արդելքի հանդիպելու:

«Այսօր այդ տեղեկութիւնները կրնան ընաւ ճիշդ չըլլալ: Բայց ի՞նչ երաշխիք կայ, որ վաղը եւս պիտի չըլլան: Ո՞վ է, որ պիտի կապէ «փախստական կառավարութիւններու» եւ նոյնիսկ զօր. Թորգոմներու ձեռքերը:

13. «Զարբօմֆ» (օրաթերթ), Պէյրութ, Գ. Տարի, 5 Ապրիլի, 1940, քիւ 774, էջ 1:

14. Նոյնը:

«Երբ հայութիւնը այնքան քաղաքական իմաստութիւն չունի որ միջազգային այսքան փոթորկալի շրջանի մը մէջ անգամ ընդունակ չէ համերաշխ ըլլալու դէպքին իր մէջ, ընդունակ չէ համազգային ճակատով գործելու, միթէ՞ կարելի է դատապարտել որեւէ հայ կուսակցութիւն, խմբակցութիւն կամ նոյնիսկ անհատ, որ իր հասկացած ձեւով պիտի նշխարի իր լաւագոյնն ընել, որպէսզի ներկայ ժամանակաշրջանի ահարկու փոթորիկներէն հայ ժողովուրդը դուրս գայ ոչ միայն ֆիզիքական նոսազագոյն կորուստներով, այլեւ քաղաքական առաւելագոյն նուաճումներով:

«... Այդպիսի անջատ քայլեր երբեք թոյլատրելի եւ հնարաւոր պիտի չըլլային հարկաւ, եթէ ունենայինք համազգայութային կամ համազգային հեղինակաւոր մարմին մը, որ բովանդակ հայութեան խորհուրդն ու կամքը ներկայացնէր:

«Ներկայ պառակտեալ ու ազգային տեսակէտով անիշխանական վիճակի մէջ ամէն խմբակցութիւն կամ անհատ նոյնքան իրաւունք ունի որքան միւսը, եւ չկայ ոյժ մը, որ կաշկանդէ որեւէ մէկը, որ ազդին շահերուն դէմ կրնայ գործել»¹⁵:

Պէյրութի «Զարթոնք» օրաթերթը «Հայրենիք»էն մէջբերումներ ընելէ ետք, կը գրէր. ««Հայրենիք» վրդովում յայտնելով հանդերձ կովկասի «փախստական կառավարութեանց» եւ հայ անհատի մը վերադրուած գործունէութեան մասին, կրկին կը շեշտէ համազգայութային մարմնի մը գոյառման անհրաժեշտութիւնը»: Ապա իր կողմէն կ'աւելցնէր. «Ա. Սատիսեան՝ յոգուածներ կը գրէ «Հայրենիք»ի մէջ «սքաւորանոտ» գտնուելու, «կովկասեան հարեւաններու հետ լեզու գրտնելու» հին նւթերուն շուրջ, իսկ վերջերս Բարիզի մէջ «կեդրոնական մարմին» մը կամ «Ազգ. Պատուիրակութեան» նման բան մը կազմելու ճիգերն ալ, որոնց մասին կը լսենք, դատապարտուած են ձախողանքի, տրուած ըլլալով որ այժմ «Հայ Դատ»ին պայմանները չեն այն, ինչ որ էին քառորդ դար առաջ: Մեր Դատը վրացիներու եւ ադրբեյջանացիներու դատին ալ չի նմանիր, յորմեհետէ մեր ժողովուրդին մը նացիզմները հեռու կ'ապրին հայ դատին կռուանէն եւ իւրաքանչիւր հայ գաղութ, ուր որ կը գտնուի, այժմ ունի պարտաւորութիւններ հանդէպ այն երկրին եւ կառավարութեանց, որոնց հովանիին տակ կ'ապրի: Եւ տրուած ըլլալով տարբեր երկրներու տարբեր քաղաքակրթութիւնները, կարելի չէ այս բոլոր երկրներու հայութեան անունով խօսելու իրաւունք տալ ո'րեւէ անհատի, մարմնի կամ կազմակերպութեան»: Թերթը կ'աւելցնէր. ««Հայրենիք» մեզի համամիտ պի-

15. «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսքըն, 16 Մարտի, 1940 թ.ի խմբագրական:

տի ըլլար, կը կարծենք, եթէ ըսենք թէ նոյնիսկ «Համադադուեցային» մարմին մը ստեղծելու պարագային, այդպիսի մարմին մը ոչ մէկ հրահարաւորութիւն պիտի ունենար արգելելու որ դարձեալ «Հայ քաղաքական կուսակցութիւն մը», կամ խմբակցութիւն մը եւ կամ նոյնիսկ անհատ մը արկածախնդրութեան ետեւէն վազէ, ինքնադուլս դործելով: Ու ապա կ'աւելցնէ. եթէ «Համադադային ճակատ» մը կազմելու պատրուակին տակ ոմանք կ'ուզեն առաջնորդել Հայ ժողովուրդը «Համադադային արկածախնդրութեան», այդ պարագային... այդպիսի արկածախնդրութեան մը պատասխանատուութիւնը կը մնայ նման քայլ մը առնող կազմակերպութեան կամ անհատներուն»: Թերթը կ'եզրակացնէ թէ Հայ զաղութներու անդամները իրենց քաղաքացի եղած բանակներուն պարտաւոր էին ծառայել, երբ ատոր կանչուէին, եւ թէ՛ «մեր շատ բնական եւ պարտաւորիչ մասնակցութիւնը բերելու համար ոչ Բարիդի մէջ, ոչ ալ այլուր առանձին մարմին կամ պատուիրակութիւն կազմելու պէտք չկայ»¹⁶:

Բարիդի մէջ խմբադրուած վերոյիշեալ նամակի ստորագիրներէն, շ. Յ. Գաշակցութեան ղեկավար անդամ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, նամակին Գահիրէ դրկուելէն երկու շաբաթ ետք նոր նախաձեռնութիւն մը կ'առնէր, առանց սպասելու միասնական դիմումի արդիւնքին: 1940 թ.ի Մարտի 14-ին, Ալ. Խատիսեան՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ռուզվելթի արտակարգ ներկայացուցիչ՝ Արթըր Ուելսի յուշագիր մը կը ներկայացնէր, որ Հայ դատին պատմականը ընկէն ետք կը պահանջէր.

«ա. Պատերազմէն ետք, Հայաստան դարձեալ ճանչցուի Ազատ ու Անկախ պետութիւն մը:

«բ. Ջնջուի խորհրդային իրաւակարգը, որ բացարձակապէս անհաշտ է՝ Հայ ժողովուրդի տոհմային բարեբերուն:

«գ. Հայաստանի սահմանները ընդարձակուին դէպի Թուրքիոյ հայկական նահանգները, այնպէս մը որ պարունակէ նախագահ Ուելսընի կողմէ Հայաստանին տրուած հոգեբը, ստեղծելու համար ապրելու կարողութիւն ունեցող պետութիւն մը եւ արտասահմանի 800,000 հայերը կարելիութիւն ունենան վերադառնալու իրենց երկիրը եւ հոն հաստատուելու:

«դ. Այժմէն միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի Հայաստանի քաղաքային բնակչութեան կեանքը եւ ինչքերը պաշտպանուին, երբ

16. «Ջառքօմֆ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 6 Ապրիլի, 1940 թ.ի խմբագրական:

պատերազմը կը հասնի Կովկասի սահմանները եւ թրքական զօրամասեր կ'արշաւեն Հայաստանի վրայ»¹⁷։

Աղղային պատուիրակութիւն մը կազմելու Բարիզէն եկած առաջարկը գործնական փուլի մը չմտաւ եւ ընթացք չգտաւ։ Բարիզի նամակը կը քննուի ՌԱԿ-ի Կեդրոնական Վարչութեան 27 Ապրիլի, 1940 թ.ի նիստին¹⁸։ Մեզի ծանօթ չէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ նամակին քննարկման պարագան։ Քաղաքական դէպքերը դաճովէժ կ'ընթանային։ Անգլեւֆրանսական Պատերազմական Գերագոյն խորհուրդը, զաղտնաբար՝ 1940 թ.ի Ապրիլի 23-ին՝ Կովկաս արշաւելու ծրագիրներ կը մշակէր՝ Պաքուի նաւթահորերուն տիրանալու մտադրութեամբ, պատրուակելով Գերմանո-Սովետ դաշինքը¹⁹։ Սակայն նոյն տարուան Յունիսի 20-ին՝ Նացի Գերմանիոյ ներխուժումին իբր հետեւանք Ֆրանսայի անձնատուութենէն ետք՝ Մարաշխտ Փեթենի դիտարոյթով Վիշիի Ֆրանսական իշխանութիւնները տակաւ Գերմանիոյ ի նպաստ դիրքորոշուելով, վերի ծրագիրը վերջնականօրէն կը ձախողէր։

Գալով Կովկաս արշաւելու անգլո-ֆրանսական ծրագիրներուն, այդ մասին՝ Պատերազմական Գերագոյն խորհուրդի նիստէն առաջ, Շուէտի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ հրապարակուած «ձեռնակ Գիրք»-ին մէջ՝ Շուէտի արտաքին գործոց նախարար Կիւթերի մէկ վաւերաթուղթը կ'ըսէ թէ արեւմտեան դաշնակիցներուն կողմէ Սովետ. Միութեան դէմ զինուորական գործողութիւն մը «պիտի [գործադրութեան] դրուի Պաքուի դէմ 15 Մարտէն [1940 թ.] սկսեալ, եւ անկէ աւելի առաջ Թիւրքմենայի կողմէն»²⁰։ Ըստ սովետական աղբիւրներու, Սուրիոյ Ֆրանսական բանակի հրամանատար Վէյլան կը ծրագրէր օգնական զօրքերով եւ երկու հարիւր սաւառնակով ձեռք ձգել Կովկասը, եւ անկէ Ռուսիա մտնել²¹։ 1939 թ.ի Սեպտեմբերի 2-ին, Սուրիա զինուորական շրջան յայտարարուած էր հոգատար պետութեան կողմէ։

17. Գաբրիէլ Լագեան, Դէմքեր Հայ Ազատագրական Շարժումէն, Գաիիրէ, 1949, էջ 313-314։

18. Է. Բաբազեան, Նշ. աշխ., էջ 56։ Ըստ Է. Բաբազեանի (նշ. աշխ., էջ 61-62) «Ազգային պատուիրակութեան» խնդիրը մէկ կողմ կը դրուի Սովետ. Միութեան՝ Արեւմտեան Դաշնակիցներուն կողքին պատերազմի մտնելով, ու Դրաշի՝ Ասցիներու հետ գործակցութեան հետեւանքով։

19. «The Daily Star», Beirut, 10 January, 1971.

20. Պատմութեան Զեղծարարները, Է. Բ. Բ.։

21. Նալնը։

Պատերազմէն ետք, պետական արխիւները կը յայտնաբերէին թէ անգլո-ֆրանսական դաշնակիցներուն կողմէ Սովետ. Միութեան դէմ զինուորական գործողութիւններու ծրագիր մը պատրաստուած էր 1940 թ.ին, Զօր. Կամըլէնի կողմէ, «ուր մասնաւոր նկատառումի առարկայ դարձած էր Պաքուի եւ Պաթումի ռմբակոծումը»²²:

1940 թ.ի Մարտի 12-ին, Ֆինլանտա խաղաղութեան դաշինք մը կը ստորագրէր Սովետ. Միութեան հետ, անկէ կրած իր պարտութեանէն ետք: Մոլոտովիա եւ Պուքովինա կը մտնեն սովետական գերիշխանութեան տակ, եւ այս վերջինին բանակները յիշեալ երկիրներէն ներս կը մտնեն 1940 թ.ի Յունիսի 27-ին: Գրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին, սովետական զօրքեր կը հասնին Էսթոնիա, Լաթվիա եւ Լիթուանիա: Սովետ. պատմագրութիւնը կը շեշտէ թէ «այսպէս է որ աւարտեցաւ Հիթլերական նախադրածակման դէմ «Արեւելեան» ճակատին կազմութիւնը Պալթիկ ծովէն մինչեւ Սև Ծովը»²³: 1940 թ.ի Ապրիլին գերմանացիները զրաւելէ ետք Տանիմարքան ու Նորվեգիան, Մայիսի կէսին կը ներխուժեն Հոլանտա, Պելճիքա եւ Լիւքսեմպուրկ: 1940 թ.ի Մայիսի 21-ին կը հասնին Մանչ, ու դաշնակիցները կը մեկուսացնեն Ֆլանտրի մէջ: Նոյն ամսուան վերջերուն անգլիական զօրքերը յաջողած էին սլարպել Տիւնքերքը, եւ Ֆրանսան ձգած առանձին: Յունիսին՝ Բարիդի անկումէն ետք, երբ Ֆրանսա անձնատուր կ'ըլլար Գերմանիոյ, անգլո-ֆրանսական Կովկաս արշաւանքի ծրագիրը վերջնականապէս կը թաղուէր:

Բնական է որ Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ Կովկասը զրաւելու իրենց ծրագրին մէջ տեղ մըն ալ վերապահած էին իրենց հետ գործակցելու տրամադրի՝ արտերկրի հակասովետ վրացի, հայ եւ այլ քաղաքական գործիչներուն:

Ռուբէն Դարբինեան՝ իր «Փշրանքներ Յուշերէս» յուշագրութեան մէջ վերոյիշեալ պարագան կը հաստատէ, երբ կը գրէ թէ 1939 թ.ին Նիւ Եորքէն՝ Ռուսիոյ նախկին վարչապետ Ա. Գերենսքին զինք հեռախօսով իր մօտը կը հրաւիրէ: Դարբինեան կը մեկնի Քերենսքիի մօտ, ուր իրեն կը ներկայացուի մենչեւիկեան Վրաստանի պետական գործիչներէն Դումարաձէն: Քերենսքի կը յայտնէ իրենց, թէ «Փրանսական կառավարութիւնը պաշտօնապէս հրաւիրած էր զինք՝ խորհրդակցելու համար իրեն հետ Փրանսական եւ անգլիական զօրքերու Ռուսաստան արշաւելու, սովետական բռնապետական ռեժիմը խորտակելու, եւ անոր փոխարէն՝ ազատ ժողովրդավարական իշխանու-

22. Նայնը:

23. Նայնը, էջ 62:

թիւն մը հաստատելու համար: Նոր կառավարութիւնը Քերենսքիի գլխաւորութեամբ, պիտի հաստատուէր Պետրոգրատի մէջ, երբ անդլօ-Ֆրանսական բանակը զրաւէր նախկին այդ մայրաքաղաքը, իսկ Ֆրանսական հինգ հարիւր հազարնոց բանակը, որ կեդրոնացած էր Սուրիոյ մէջ նշանաւոր զօրավար Վէյկանի հրամանատարութեան տակ, պիտի մտնէր Կովկաս եւ, այնտեղէն խորտակելով ամէն զիմա-դրութիւն Կարմիր բանակի կողմէ, պիտի առաջանար դէպի հիւսիս՝ զիւրացնելով Քերենսքիի կառավարութեան դործը»²⁴: Ապա՝ ոգեւորուած, երբոյ միասին կ'որոշեն որ երբ անդլօ-Ֆրանսական բանակի հետ Քերենսքի լենինկրատ մտնէ, իրենց հեռագրէ որպէս «վրաստանի ու Հայաստանի, ինչպէս եւ իրեն զաղափարակից կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ», որպէսզի անմիջապէս հոն փութան Դարբինեանն ու Դումրաձէն, օգնելու համար Ռուսաստանի նոր կառավարութիւն կազմելու դործին»²⁵:

Դարբինեան կը յայտնէ թէ այդ ծրագիրը ձախողեցաւ, աւելցընելով. «Անգլիացիները, որոնք տրամադիր էին եղիւր Ֆրանսացիներու հետ միասին զօրք զրկել դէպի հիւսիս՝ զրաւելու համար Պետրոգրատը, հրաժարեւ էին իրենց այդ սկզբնական մտադրութենէն եւ, վերջապէս, Սուրիոյ մէջ հաւաքուած զօրավար Վէյկանի հինգ հարիւր հազարնոց բանակը սկսեւ էր քայքայուիլ, բոլշեւիկեան ներքին պրոպագանտայի հետեւանքով: Եւ այդպէս մեր յոյսերը ջուրն ինկան»²⁶:

Ռուբէն Դարբինեան կ'աւելցնէ նոյն յուշերուն մէջ. «Այնուհետեւ քնդհանուր պատերազմը հետզհետէ զրաւեց մեր ամբողջ ուշադրութիւնը եւ անոր ընթացքը նոր յոյսեր առաջ բերաւ մեր մէջ այն իմաստով, որ պատերազմը պիտի վերջանար սովետական բռնապետութեան տապալումով եւ Ռուսաստանի ազդերու ազատագրութեամբ: Սակայն, այդ յոյսերն ալ ջուրն ինկան, դժբախտաբար»²⁷:

24. Ռուբէն Դարբինեան, *Փշրանքներ Յուշերէս*, «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթըն, 68-րդ տարի, 22 նոյեմբերի, 1966, քիւ 16569, ա. էջ:

25. Նոյնը:

26. Նոյնը:

27. Քերենսքիի վերոյիշեալ առաջարկին հետ հետեւողական է սուտանահայ հասարակական գործիչ Եւ Բ. Աշխարհամարտի ժամանակաշրջանին սուտանահայ գաղութին վերին մարմնի պետնապետ՝ Սարգիս Իգմիրլիանի գրածը, քէ՝ երբ 1940 թ.-ին առաւփնականական պատերազմի օրերուն իմի Գահիրէ կը գտնուէր, դաշնակցական իր բարեկամներէն մին իրեն յայտնած է քէ «դաշնակիցները ուզած են գիտնալ իրենց տրամադրութիւնները, քէ Ռուսիոյ հետ պատերազմի պարագային, պիտի ընծայե՞ն օգտակարութիւն, Կովկասի մէջ խռովութիւններ. քի խափա-

Կոմկասը դրաւելու անդլօ-Փրանսական ծրագրով խանդավառ սիրւութեամբ ձեռնարկելու հակադարձէր Առանցքի հետապնդած ռազմավարութեամբ յուսադրուած ձեռնարկը: Արդարեւ, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նախօրեակին՝ Միւնիխի համաձայնութեան (Սեպտեմբեր, 1938 թ.) տպաւորութեան տակ, Վահան Նաւասարդեան 1939 թ.ին Գահիրէի մէջ կը հրատարակէր «Աշխարհի Նոր Բաժանումը» գիրքը, ուր Միւնիխի համաձայնագիրին մէջ կը տեսնէր Ռուսիոյ մեկուսացումը, եւ թէ՛ Եւրոպայի պատմութեան մէջ նոր գլուխ մը պիտի գրուէր «ոչ միայն առանց Ռուսաստանի, այլեւ Ռուսաստանի՝ դէմ»²⁸: Ան կը շեշտէր այն կարծիքը թէ՛ «Միւնիխի հետեւանքով՝ խաղաղութիւն պիտի հաստատուի բուն Եւրոպայի մէջ, եւ աշխարհի վերաբաժանում տեղի պիտի ունենայ նրա սահմաններէն դուրս»²⁹: Ուստի՝ մեկնելով իր հասած եզրակացութենէն կը գրէր. «Ստեղծենք Հայաստանը, թո՛ղ թէ բարեկամութեամբ սատանայի հետ ու քնարեր առասպելներ Ռուսիոյ հզօրանքի մասին թող յանդուր խաղաղութիւն չըրենք մեր հոգուն: Դարեր առաջ ռուսական ամեղը, հիւանդութիւնները եւ ցեխը անպարտելի ամրոցներ էին թըշնամու համար, մեր դարում այս կարգի զենքերով այլեւս կարելի չէ ճշմարիտ հսկաների հետ չափուել»³⁰: Ու կ'աւելցնէր. «Ի՞նչու չէ,

նարարութիւններ ի գործ դնելու: Անշուշտ նոյն առաջարկը եղած է վրացիներուն եւ ագրպէյնացիներուն: Եւ բարեկամ աւելցուց թէ իրենք ընդունած են առաջարկը՝ գրկաբաց (տե՛ս՝ Սարգիս Խմբիլիան, Դատումներ Մեր Հարեւրամեայ Յեղափոխութեան Մասին (Անձնական Յօդերու Ընդմէջէն), Պէյրութ, 1962, էջ 58):

Ի. Բաբազեան եւս իր ինքնակենսագրական յուշերուն մէջ (Եւ. աշխ., էջ 69-70) նման հարցի մը մասին կ'արտայայտուի յայտնելով թէ Զ.Յ.Գ. — Ռ.Ա.Կ. սկզբունքային համաձայնութեան սկիզբներուն, երբ պատերազմը նոր սկսած էր եւ Գերմանո-Սովետ դաշնագիրը տակաւին ի գօրու էր, «օտար տէրութեան պատկանող սպայ մը, որ կեդրոնական Ասիայէն կու գար», տեսակցած է գոյց կուսակցութեանց երկերկու ներկայացուցիչներուն հետ եւ տեղեակ պահած է թէ «կամաւորներու պէտք ունին Ռուսիոյ դէմ վնասարարական գործի համար»: Չորսը մէկ մերժած են Հայկական Հանրապետութեան «պաշտպան տէրութեան» եւ հուսկ՝ Մայր Հայրենիքին վնաս հասցնել: Սակայն Զ. Յ. Դաշնակցութեան պատկան ներկայացուցիչներէն մին՝ «կապը չպէտք է խզել» ըսելով սպային ընկերակցած է:

28. Վստիան Նաւասարդեան, *Աշխարհի Նոր Բաժանումը* (Միւնիխի Առիթով), Գահիրէ, 1939, էջ 137:

29. Նոյնը, էջ 183:

30. Նոյնը, էջ 319:

կարող է կործանուիլ նաև Ռուսաստանը, մանաւանդ այսօր-
ուանը...»³¹։

Գերմանո-սովետ ոչ յարձակման դաշինքը (23 Օգոստոսի, 1939 թ.) անակնկալի կը բերէր ու պահ մը կը չլսեցնէր Միւնիխի վրայ յոյս դնողները։ Սակայն Եւրոպայի կարգ մը հայ գաղութներէն ներս՝ Բ. Ալեքսանդրեանի սկզբնական շրջանին, եւ մանաւանդ Ֆրանսայի անկումէն ետք, երբ տակաւին ի զօրու էր գերմանո-սովետ պայմանագիրը, եւ երբ նացիները Սովետ. Միութիւն գետ չէին ներխուժած, Վահան Նաւասարդեանի գաղափարակից ղեկավար ընկերներէն ոմանց մօտ համակրանքի ալիք մը կար Առանցքի պետութեանց նկատմամբ։ Յունահայ ղեկավար Սարգիսի այսպէս կը բացատրէր պարագան, ակնարկելով Յունաստանի հայ գաղութին. «Յունաստանի բնակչութեան մեծամասնութեան համակրանքը Առանցքի պետութեանց հետ էր։ Յոյն ժողովուրդը հիասթափուած էր իր մեծ բարեկամներու անցեալի արիւնոտ խաղերէն։... Յունահայերը եւս մեծամասնաբար նոյն մտայնութիւնը ունէին։ Հայ ժողովուրդը ծով արին թափած էր զաշնակիցներուն հաշտոյն, եւ միշտ խարուած էր չարաչար։ Հայրենիքին մէջ գերի եւ հայրենիքէն դուրս հայրենազուրկ եղած էր։ Այս չէ՞ր արգիւնքը։ Մինչդեռ Առանցքը հեռանկարներ կը բանար փոքր ու գերի ժողովուրդներու յոյսերուն։ Գոնէ այդպէս հասկնալու տրամադրութիւն կար»³²։ Կը տիրապետէր՝ «անգամ մըն ալ զաշնակիցներու հակառակորդ զինակիցները փորձենք»ի գաղափարը³³։

Ֆրանսայի անկումէն ետք՝ Վիշիի իշխանութեանց գիտակցութեամբ եւ արտօնութեամբ, Ալեքսանդր Պատիսեան³⁴ եւ Արշակ Զամաւեան, գուցէ եւ ուրիշներ, 1940 թ.-ի ամրան Պերլին մեկնեցան,

31. Նոյնը, էջ 320։

32. Ըստ Սարգիսի՝ Առանցքի նկատմամբ Յունաստանի պետութեան եւ ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ յունահայոց մեծամասնութեան դրական դիրքը յեղաշրջուեցաւ 1940 թ.-ի Հոկտեմբերին, Մուտլիմիի՝ Յունաստանի դէմ առած քննադական փայլերուն հետեւանով (տես՝ «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, թիւ 1, էջ 84)։ Անկէ ետք Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գործակցեցաւ Յունական ԷՏԱՍ շարժումին հետ, «առեւտրական կապ» պահելով հանդերձ գերմաններուն հետ, ամենց՝ Ապրիլ, 1941 թ.-ին Յունաստանը գրաւելէն ետք (նոյնը, թիւ 2, էջ 71)։

33. Սարգիսի, *Յունաստանը Մեծ Պատերազմի Շրջանին*, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, թիւ 1, էջ 83։

34. Աշոտ Տօնեան, *Ռուսական Բանակի Հայ Սպայի մը Յուշերը*, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1964, թիւ 7, էջ 40։

«Հայ ռազմագերիներու հարցով» զբաղելու³⁵ :

Այսուհանդերձ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբր կոնսակցութիւն մաս չէր կազմեր կովկասեան հակա-սովետական տարրերու խմբակցութեան³⁶, որուն սակայն կը յարէր Բարիկի Հայ Ազգայնական Միութիւնը: Այս կազմակերպութիւնը կը հրատարակէր «Ազգ» սարբերաթերթը, որուն խմբագրութիւնը վստահուած էր Վիգէն Լ. Շանթի:

1940 թ.-ին՝ Բարիկէն Պերլին կը փոխադրուէր «Կովկասեան Եռամսեայ»-ն, և հոն լոյս կը տեսնէր: Այդ շրջանին Հայտարար Պամմաթ կը գրէր «Թէ ոչ մէկ կովկասեան պետութիւն առանց Հայաստանի չէր ամբողջանար և թէ իրենք չառ աշխատած էին հայկական հատուածներու լրիւ դործակցութիւնը ապահովելու: Դժբախտաբար [Հ. Յ.] Դաշնակցութիւնը այդ քաղաքականութեան ընկերակցիլ չէր ուզած: Բացի Արմէնիի ժամանակաւոր կապէն Քավֆազի հետ, իրենց (Հ.

35. Թիֆլիսի երկարամեայ նախկին քաղաքապետ և Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետներէն Ալ. Խատիսեան ծանօթ էր նացի ցեղային հարցերու մասնագէտ և հետազային՝ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու նախարար Ալֆրեդ Ռոզենպերկի, որ Ռուսիա ծնած գերմանացի մըն էր (տես՝ Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երևան, 1968, էջ 419-420): Ռոզենպերկ բարեկամն էր նաեւ գերմանապատակ դարձած վրացի գիտնական Ալեքսանդր Նիկուրաձէի (David M. Lang, *A Modern History of Georgia*, London, 1962, p. 259), Այդ շրջանին արդէն սկսած էր պատրաստութիւնը Սովետ. Միութեան դէմ նացի ներխուժումին և Ռոզենպերկ 1941 թ.-ի Մայիսի սկիզբներուն պատրաստած էր Նացի Գերմանիոյ կողմէ Սովետ. Միութենէն զրաւելիք հռչակաստեալ՝ ներառեալ Կովկասի նկատմամբ իր վարչական ծրագիրը (William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1960, p. 832):

36. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ եւս ճիշդ կ'ըլլար մաս չկազմելու իրենէ խմբակցութեան, որ կասկած կրնար հրաւիրել իր վրայ: Գ. Նժդեհի Հ. Յ. Դ. Կուսակցութենէն վտարումէն, ու Ֆրանսայի անկումէն ետք՝ աւելի զգուշաւոր քաղաքականութիւն մը վարելով Ամերիկայի մէջ, հայ ցեղակիցն ուխտերը իրենց Ը. Պատգամաւորական ժողովին, որ կայացած էր 1940 թ.-ի Յունիսի 30-Յուլիսի 3-ը, իրենց կազմակերպութիւնը կը կոչէին Հայ երիտասարդաց Դաշնակցութիւն (տես՝ Աւօ, Նժդէ (Կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նշխարհներ Վկայութիւններ), Պէյրութ, 1968, էջ 252), ապահովաբար Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ տակաւ գորացող հակա-նացի հանրային կարծիքին առջեւ իրենց ցեղապաշտական նմանութիւն կրող անունը քօթափելու համար: Ս. Աղամեան կը գրէ թէ ցեղակից-

Յ. Դաշնակցութեան, Զ. Մ.) եւ այդ թերթին կապերը միշտ անբարեկամական իդամ են... բայց դեռ կ'առարկեն Հայաստանի նեղ սահմաններուն, հակառակ որ իրենք Ալեքսանդրապոլի խաղաղութեան դաշնագրերը ստորագրողներն են: Իրենց վերատեսչական զազափարները կարելի է հաշտեցնել սքաթուս քուռին հետ, որ Քալֆազի կողմէ քնդաւնուած է իրր վերջնական»³⁷:

«Մինչեւ հիմա [Հ. Յ] Դաշնակցութիւնը մերժած է մասնակցիլ դոյութիւն ունեցող Կովկասեան կազմակերպութիւններուն: Ժամանակները, որուն մէջ կ'ապրինք, շատ տարբեր են անցեալէն: Դեկափարները պէտք է քաջութեան եւ հաստատակամութեան մարդիկ ըլլան: Անոնք պէտք է բացէն լսեն թէ ի՞նչ բանի համար կը կուտին, պէտք է կողմ ըլլան անոնց, որոնց հետ իրենց տեսակէտները նոյնն են, եւ որոնք կրնան իրենց օգտակար ըլլալ: Անոնք պէտք է իրենց երազները եւ տեսիլքները լքեն եւ տեսնեն իրերը ինչպէս որ են: Չեոնպահ պէտք է մեան աւելորդ պահանջներէ, բայց պէտք է հաւասարապէս հաստատ մեան զիջում մերժելու իրենց դատին անհրաժեշտ հարցերէն», կը շարունակէր Պ. Պամմաթ, ու կ'եզրափակէր. «Ահազին դործ կայ ըլլալիք: Ոչ մէկ հասկացողութիւն պոլշեւիկներուն հետ: Սաղազութիւն Թուրքիոյ եւ քոլոր այլ ժողովուրդներուն հետ, որոնք Կովկասի խնդիրները կը հասկնան եւ պիտի օգնեն անոր ազդային անկախութեան պայքարին»³⁸:

Ըստ եռամսեային՝ Հայ Ազգայնականներու օրկան «Ազգ» իր անունը «Կովկաս»-ի կը փոխէր, քանի շարժումը կը յարէր իրենց³⁹: «Ազգ» իրենց կը գրէր. «Մենք, օրկանը Հայ Ազգայնականներուն, ձեր

ները այս քայլը առին քանի որ իրենց հակառակորդները ամերիկեան շրջանակներու մէջ կը տարածէին թէ «նացիական ցեղապաշտութեան դաւանակից կամ գործակից» էին ամերիկահայ ցեղալիքները եւ՝ «դժուար էր օտարներուն բացատրել եւ դիւրութեամբ ըմբռնել տալ ցեղալիքի բառին նշանակութիւնը» (տես՝ Sarkis Atamian, **The Armenian Community**, New York 1955, p. 391-392). Ցեղալիքի ուխտերը 1933-1944 թթ. ոչ միայն մասնաճիւղեր հիմնած էին ԱՄՆ-ի եւ Գամատայի մէջ, այլ եւ Պուլկարիոյ մէջ, ուր Գ. Նժդեհի գացած էր հաստատուելու 1934 թ. ին: Պուլկարիոյ մասնաճիւղերը Սոֆիայի, Փլովտիվի, Վառնայի եւ Ռուսոմոֆի մէջ էին: Մասնաճիւղեր կային նաեւ Պերլին, Երուսաղէմ եւ Կալկաթա: Ամերիկահայ ուխտերը այդ մասնաճիւղերուն հետ կապ կը պահէին (տես՝ Ա. օ. Ն. աշխ., էջ 255):

37. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1940, p. 85.

38. Նոյնը.

39. Նոյնը, էջ 84:

քաղաքական նպատակներուն հետամբողջական համաձայնութեան մէջ ենք: Թէեւ թուական ուժով մեր կազմակերպութիւնը փոքր է, բայց կը ներկայացնէ իսկական հայը: Մենք մեր բոլոր ուժերը եւ կարողութիւնները կը դնենք հասարակաց իտէայլի՝ Կովկասի ազատագրութեան»⁴⁰:

Այսպէս ծայրայեղ աջակողմեան հայ տարրեր կը միանային «Քաղաքացի» խմբակին, որ հետամուտ էր կովկասեան հակա-սովետ ուժերու համախմբումին ու «Կովկասի ազատագրութեան»:

1940 թ.ի Մայիսի 28-ին, Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը կ'որդեգրուէր Բարիկի մէջ, Ֆրանսայի անձնատուութենէն հազիւ ամիս մը առաջ: Այս ուխտը հիմնուած էր 4 Յուլիսի, 1934 թ.ին, Պրիւքսելի մէջ ադրպէյձանցի, վրացի եւ հիւսիսային կովկասեան հակա-սովետ տարրերու կողմէ, որուն հայերը չէին մասնակցած: Պրիւքսելի ուխտին Զ. յօդուածը հայերուն տեղ մը կը վերապահէր: Այս անգամ Բարիկի ուխտին մէջ հայերը կը յիշատակուէին:

Այս ուխտին զլխաւոր տրամադրութիւնները հետեւեալներն էին. «Հայաստանի, Ադրպէյձանի, Հիւս. Կովկասի եւ Վրաստանի ազգային կեդրոններու ներկայացուցիչները... որոշած են որդեգրել եւ ստորագրել Կովկասեան համադաշնակցութեան աքտը հետեւեալ սկզբունքներու համաձայն.

«1. Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը, երաշխաւորելով հանդերձ ազգային նկարագիրն ու ներքին գերիշխանութիւնը լուրջանջիւր կովկասեան հանրապետութեան, պիտի վարէ արտաքին յարաբերութիւնները այս հանրապետութիւններուն անունով, որպէս բարձրագոյն հեղինակութեան միջազգային մէկ միաւորի:

«2. Համադաշնակցութիւնը պիտի ունենայ միակ հասարակաց քաղաքական սահման մը: Սահմանային արդեւքներ, ինչպէս նաեւ այլ արդեւքներ ազատ հաղորդակցութեան... պիտի ջնջուին եւ յիշեալ հանրապետութիւնները պիտի կազմեն սահմանային մէկ միութիւն եւ մէկ հողային միաւոր միջազգային տարանցիկ առեւտուրի համար:

«3. Համադաշնակցած հանրապետութիւններու արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի ղեկավարուի Համադաշնակցութեան համապատասխան իշխանութեան կողմէ:

«4. Համադաշնակցութեան սահմաններու պաշտպանութիւնը պիտի վստահուի Համադաշնակցութեան բանակին, որ պիտի պարփակէ Համադաշնակցած հանրապետութիւններու բանակները միակ

40. Նոյնը, էջ 86:

հրամանատարութեան տակ, ենթակայ Համադաշնակցութեան ուղղութիւններուն եւ հեղինակութեան:

«5. Համադաշնակցութիւնը պիտի երաշխաւորէ ազգային փոքրամասնութեան իրաւունքները համադաշնակցած հանրապետութեան մէջ:

«6. Որեւէ վէճ... որ ուղղակի բանակցութիւններով չկարգադրուի, պէտք է պարտադիր իրաւարարումի ենթարկուի...:

«7. Մասնադէտներու յանձնախումբ մը անմիջապէս պիտի ձեռնարկէ մշակելու նախագիծ սահմանադրութիւն մը Կովկասեան Համադաշնակցութեան համար, ի մտի պահելով վերոյիշեալ սկզբունքները: Այս նախագիծը պիտի ծառայէ իբր աշխատանքի հիմը իւրաքանչիւր հանրապետութեան առաջին սահմանադիր ժողովին»⁴¹:

Այս ուխտի որդեգրման օրն իսկ Համադաշնակցութեան խորհուրդը յայտարարութիւն մը կը հրատարակէր, որուն մէջ կը պարզէր թէ իր նպատակը «Կովկասի ազատագրութիւնն էր Սովետ. Ռուսիայէն»: Գալով Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի, Համադաշնակցութեան քաղաքականութիւնը պիտի հիմնուէր «անկեղծ բարեկամութեան եւ զբաղիական յարաբերութիւններու» վրայ⁴²:

Հակառակ «Հայ Ազգայնականներու Միութեան» մասնակցութեան Կովկասեան Համադաշնակցութեան, ղեկմանները միշտ կառուածով կը մօտենային հայերուն, քանի որ դէպի իրենց չէին կրցած ներդրուել սփիւռքահայութեան մեծամասնութիւնը: Գերմանական «Ալիեմայնէ Յայթունկ» թերթը իր 16 Յունուարի, 1941 թ.-ին մէջ կը գրէր. «Հայերը երբեք բարեկամական յարաբերութիւններ չեն ունեցած Գերմանիոյ հետ»:

Արդարեւ, սփիւռքահայ զաղութները՝ Բ. Ալիսարհամարտի սկիզբին իսկ ընդհանրապէս դաշնակիցներու կողքին էին: Փոքրաթիւ բացառութիւններ կը կազմէին անոնք, որոնք հպատակութեան (Իտալիա, Գերմանիա, Ռումանիա, Եւայն) բերումով, կամ գաղափարապէս համամիտ ըլլալով կը ծառայէին Առանցքի պետութեանց: 1939 թ.-ի Սեպտեմբերի 2-ին, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի առաջին օրն իսկ, երբ Եւրոպայի ստուարագոյն հայ զաղութը ունեցող Ֆրանսան պատերազմի մտաւ, Փրանսահպատակ հայ երիտասարդներ, չուրջ 15,000 հոգի, կանչուեցան Փրանսական բանակի պարտադիր ծառա-

41. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets**, London, 1957, pp. 220-221.

42. Նոյնը, էջ 221:

յութեան: Ոչ Ֆրանսահայտալի, բայց Ֆրանսաբնակ հայերէն չատեր ալ զինուորադրուեցան կամաւորական խումբերուն:

Մարաշխտ Փեթենի ձեռքով Գերմանիոյ հետ Ֆրանսայի կընքած զինադադարէն (22 Յունիսի, 1940 թ.) ետք, Ֆրանսահայ կեանքը որոշ կաշկանդումներու կ'ենթարկուէր:

Այդ կաշկանդումներու շրջանին՝ 1941 թ.ի Յունուարի 31-ին, Պերլինէն Բարիզ եկած հայ երիտասարդներ, որոնցմէ մէկ քանին հայերէնի բոլորովին անտեղեակ կը թուէին, այցելեցին Հ. Բ. Լ. Միութեան Նուպարեան Մատենադարանը, հետաքրքրուելով մատենադարանի՝ Հայաստանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան յատուկ գիրքերով: Գերմանները՝ 1941 թ.ի Փետրուարի 10-ին, Պերլինի Կեսթափոյէն եկած հրահանգի մը վրայ, Մատենադարանի գիրքերը Բարիզէն փոխադրելու որոշումը հաղորդեցին Հ.Բ.Լ.Մ.ի Կեդր. Վարչութեան Ատենապետ Տօքթ. Պօղոս Գոլուեանին: Գիրքերը Պերլին տարուեցան, թէեւ մատենադարանապետ Արամ Անտոնեան պահած էր շատ մը արժէքաւոր գիրքեր⁴³: Կը տարուինք մտածելու թէ այդ գիրքերը պիտի ծառայէին դէպի Կովկաս եւ Հայաստան հիթլերեան արշաւին նախապատրաստական կարգ մը աշխատանքներուն⁴⁴:

43. Տես՝ Գրադարանապետ Արամ Անտոնեանի տեղեկագիրը՝ Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանի Գերման Թաւանը, «Եփրատ» (օրաթերթ), Հալեպ, 19 Յուլիսի, 1947, քիւ 2993, էջ 1:

44. Նացի Գերմանիա Սովետ. Միութիւն մերժութեց 1941 թ.ի Յունիսի 22-ին: Կովկասը գրաւելու Գերմանիոյ փորձը չյաջողեցաւ: Վտանգը առժամապար հեռացած էր Կովկասէն: Կովկասի համար բռնու մարտերը սկսան 1942 թ.ի Յուլիսի 25-ին, եւ տեւեցին մինչեւ 1943 թ.ի Հոկտեմբերը (տես՝ Բնարիկ Գրիգորեան, Հայ Ժողովրդի Մասնակցութիւնը Կովկասի Պաշտպանութեանը (1942 թ. Յուլիս — 1943 թ. Հոկտեմբեր), Երեւան 1971): Գերմանիոյ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու մախարար Ռոզենպերկ՝ մոյնիսկ պատրաստած էր Կովկասի համար իր ծրագիրը: Կովկաս պիտի դառնար *ռայխ քոմիսարիատ* մը, իսկ Հայաստան՝ գլխաւոր բոմխարիաթ (Hauptbezirke), վրաստանէն ու Ագրպէյնանէն աւելի ցած մակարդակի վրայ (տես՝ Dallin, **German Rule in Russia**, London, 1957, p. 231) Գերմանները մոյնիսկ նշանակած էին Կովկասի գերման կառավարիչը (Ամոն Շեկեդանցի), որ Թիֆլիս պիտի նստէր: Ան այդ հանգամանքով մոյնիսկ Թուրքիա այցելած էր (Hostler, **op. cit.**): Կովկասի ռայխսկոմիսարը մինչեւ իսկ կազմած էր իր պաշտօնատարական կազմը՝ բաղկացած 1200 միաւորէ: Նշանակուեցան նաեւ ռստիկանապետն ու զինուորական գործերու պետը: Պիտի փոխուէին քաղաքներու ամունները, ներառեալ Երեւանի ամունը (տես՝ Ա. Մնացականեան, Միասնական Շարքերու, Երեւան, 1975, էջ 16):

1941 թ.-ին Փրանսահայութիւնը ստեղծած էր հայ ազգային խորհուրդներ, որոնք անկերպապահօրէն թիկունք կը կանգնէին Փրանսայի ժողովուրդին: Հայեր մաս կը կազմէին Փրանսական ընդլայնակեայ ղեմադրական կազմակերպութիւններուն, եւ անոնց մարտական ջոկատներուն: 1941 թ.-ի դարեան ստեղծուած հարաւային Փրանսայի պարտիզանական երեք ջոկատներու մէջ րազմաթիւ այլազգի մարտիկներու կողքին նաեւ կային հայեր⁴⁵: Յունաստանի մէջ եւս հայեր միացան ղեմադրական շարժումներուն⁴⁶: Առանցքի ենթակայ կամ համակիր երկիրներէն ներս, յատկապէս Ռումանիոյ մէջ հակահայ դործունէութիւններ ծաւալած էին⁴⁷: «Ալիեմայնէ Յայթունկ» սխալած չէր, հայեր իրենց ճնշիչ մեծամասնութեամբ դէմ էին նացի բռնապետութեան եւ ցեղապաշտութեան:

45. Փրոֆ. Աշոտ Արքահամեան, Համառոտ Ուրուպիւծ Հայ Գաղթականների Գաղմութեան, Բ. հտր., Երեւան, 1967, էջ 408:

46. Նոյնը, էջ 110:

47. Raul Hilberg, **The Destruction of the European Jews**, Chicago, 1961, p. 489.

POLITICAL POSTURES OF THE ARMENIANS IN DIASPORA AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

The German-Soviet pact of non-aggression, on the eve of World War II, caused a shock to some Armenian political parties in the Diaspora and their leaders, especially to those who had placed high hopes on the Munich Agreement of 1938. Some of them had placed hopes on Nazi Germany to attack the U.S.S.R. In such a case they eventually hoped the U.S.S.R. would be dismembered and Armenia «liberated». But after the non-aggression pact, and before the collapse of France, they shifted their hopes on an Anglo-French expedition in the Caucasus region. This did not materialize as France surrendered to Germany. In the German-occupied countries of Europe, such as France and Greece, some nationalist Armenians favoured cooperation with the occupants, hoping to reach the Caucasus and realizing their political aims with the help of the Germans. To this end The Caucasus Confederation Pact was signed in Paris on May 28, 1940. A right-wing Armenian organization joined it, while the majority of the Armenians remained faithful to the Allied cause.